

Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı

The Use of Descriptive Verbs in the Kökşetav Copy of Divân-ı Hikmet

Senbek UTEBEKOV¹ , Ali AKAR²

¹Senbek Utebekov (Dr.),
 Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk
 Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi
 Bölümü, Kazakistan, Türkistan
 E-posta: senuteb@gmail.com
 ORCID: 0000-0003-3557-6758

²Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Ali Akar (Prof. Dr.),
 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
 Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
 Muğla, Türkiye
 E-posta: akar@mu.edu.tr
 ORCID: 0000-0002-2950-6940

Başvuru/Submitted: 19.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 03.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
 26.10.2020

Kabul/Accepted: 13.11.2020

Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Utebekov, Akar. "Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 327-354.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.755182>

öz

Bu makalede *Divân-ı Hikmet*'in Kazakistan'ın Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesinde bulunan nüshasında karşımıza çıkan tasvirî fiiller ve tasvirî fiillerde kullanılan unsurlar ele alınacaktır. Özellikle bu tür birleşik fiiller hem sözlüksel (leksik) hem de görünüşsel (aspekt) anlamları bakımından incelenecektir. Metinde tespit edilen *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *kal-*, *kêl-*, *kêt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* tasvirî fiillerinin sözlüksel anlamları sıralanarak bu anlamlar örneklendirilecektir. Çünkü bu fiillerin tek başına kullanılabilen gerçek ve mecazi olmak üzere birkaç sözlüksel anlamı vardır. Buna paralel şekilde bu fiillerin kullanım sıklığıyla ilgili olarak sayısal verilere de yer verilecektir. Tespit ettiğimiz fiillerin kullanılışıyla ilgili kısımlarda isimlerle kaynaşarak birleşik fiil oluşturabilen bazı fiiller (*bol-*, *kal-*, *bêr-*) üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte esas fiile getirilen sıfat-fiillerle kaynaşarak karmaşık fiil oluşturan fiillerle (*bol-*) ilgili kısa bilgilere yer verilecektir. Daha sonra işlevleri kısmında her tasvirî fiilin esas fiile kattığı anlamları, ayrıntılı ve karşılaştırmalı şekilde incelenecektir. Özellikle bu fiillerin esas fiillerle birleşmesini sağlayan zarf-fiil eklerinin kullanımları ve zarf-fiil eklerinin bu tür birleşik fiillere kattığı anlamları açıklanacaktır.

Anahtar kelimeler: Divân-ı Hikmet, Kökşetav nüshası, tasvirî fiiller, birleşik fiiller, sözlüksel anlam

ABSTRACT

In this article, the descriptive verbs and the elements used in the descriptive verbs that we encounter in the copy of *Divân-ı Hikmet*, found in the Kökşetav Literature and Art Museum of Kazakhstan, will be investigated. In particular, compound verbs will be examined in terms of both lexical and aspectual meanings. The lexical meanings of *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *kal-*, *kêl-*, *kêt-*, *blind-*, *tour-* descriptive verbs determined in the text will be listed and these meanings will be exemplified because these verbs have several lexical meanings, which can be used alone, literally and figuratively. Parallel to this, numerical data will be included regarding the frequency of the use of these verbs. In the sections related to the use of the verbs we have identified, some verbs (*bol-*, *shal-*, *bêr-*) that can combine with nouns and form compound verbs will be emphasized. In addition, brief information about the verbs that form complex verbs (*bol-*) by combining adjective-verbs brought into the main verb will be included. Then,

in the functions section, the meanings added by each descriptive verb to the main verb will be examined in detail and comparatively. In particular, the use of adjective-verb suffixes that allow the combination of these verbs with main verbs and the meanings that adjective-verb suffixes add to such compound verbs will be explained.

Keywords: Divân-ı Hikmet, Kökşetav copy, descriptive verbs, compound verbs, lexical meaning

EXTENDED ABSTRACT

In the *Kökşetav copy of Divân-ı Hikmet*, the verbs *al-* “to take”, *bar-* “to go”, *bêr-* “to give”, *bol-* “to be”, *kal-* “to stay”, *kêl-* “to come”, *kêt-* “to go”, *kôr-* “to see”, *tur-* “to stand up”, *yürü-* “to walk”, are used with their real and figurative meanings and they are also used as auxiliary verbs. Some of them can form a compound verb with both noun and verb. When the mentioned verbs are used as descriptive verbs, the basic verb loses its constructive meaning and adds to the main verb various meanings such as *başlama* “starting”, *süreklilik* “continuity”, *devam etme* “continuing”, *bitmişlik* “ending”, *tezlik* “abruptness”, *yaklaşma* “approaching”, *uzaklaşma* “moving away”, *alışkanlık* “habit”, *tekrar* “repeat”, *pekiştirme* “reinforcement” *yetersizlik* “inadequacy”.

The verb *al-* “to take”: It occurs in sixty-five places in *DHK* and this verb has meanings such as “to hold, to take; to be delivered to yourself, to be transmitted; to seize, to win; to accept; break; to purchase; to bring. This verb, which is used in nineteen places in the *DHK*, adds a meaning of competence to the main verb by using it with {-A} and {- (I) p} gerundium suffixes.

The verb *bar-* “to go”: It occurs in thirty-nine places in *DHK* and this verb has meanings such as “to arrive, to go; to understand something thoroughly; to accept”. This verb is used in three places in *DHK* as a descriptive verb, and combines with the main verb through {- (I) p} and {-y} gerundium suffixes and adds both “continuum” and “telicity” to the main verb.

The verb *bêr-* “to give”: This verb, which is mentioned in sixty-two places in *DHK*, has meanings such as “to give, convey, to present; working and striving to achieve the goal; to give importance, to admire “etc. It appears with its lexical meanings and as auxiliary verbs. This verb sometimes verbalizes nouns and is sometimes combined with the main verbs through the gerundium suffix {-A}. In this case, although the verb *bêr-* mostly preserves its own meanings, in some cases it adds the meaning of “quickness” to the main verb.

The verb *bol-* “to be”: It is used quite frequently in *DHK* and this verb conveys meanings such as “duty, position, etc. fulfill; pass from one state to another state; to have; to lose; to join; to come, to reach, to enter; to come true; to fit, to be approved”. However, it can form a compound verb with both nouns and verbs. Part of the compound verb formed with the verb *bol-* combines with the main verb via {-Ar}, some of the participle suffixes via {-mAs} and via the gerundium {-Ip}. This verb adds the meaning of sufficiency to the main verb and states that the action has been fully completed.

The verb *kal-* “to stay”: It takes place in forty-eight places in *DHK* and this verb has lexical meanings such as “not being able to reach, not being there; to live; to be found”. The verb forms

compound verbs which have noun origins such as *hayrān*, *nişān*, *yahşı*, *tirig*, *mahrūm* and the main verb through {-y}, {- (I) p}, {- (U) bAn} gerundium suffixes. In these compounds, the verb *kal-* states that the main verb is both continuing and in the process of ending, and sometimes it means quickness.

The verb *kēt-* “to go”: In the *DHK*, the verb has meanings such as “heading towards a place, taking a road; to lose, to push; to go out, to walk away; to die”. This verb is combined with the main verb through the gerundium suffix {- (I) p} in a few examples and is used in the task of making a descriptive verb. In this case, it reports that withdrawal and action take a long time, and in some cases the action ends in a dynamic manner.

The verb *kēl-* “to come”: It takes place in seventy-three places in *DHK* and it has several meanings such as “to come, to approach; to be heard; to have experienced any situation; to access, to reach ”etc. Parallel to this, it is used in thirty-two places in the task of forming descriptive verbs. In this case, it is combined with the basic verbs via gerundium suffixes {-A} and {-Ip}.

The verb *kör-* “to see”: It occurs one hundred and fifteen times in *DHK* and it has meanings such as “to see; to be witness; to understand, to grasp, to anticipate; to meet, to meet; to endure”. This verb, which is used in the descriptive verb task in five examples, is combined with the main verb through the gerundium suffixes {-A}, {- (I) p}. In this case, this verb sometimes adds the meaning of continuity and sometimes quickness to the main verb. However, it expresses the certainty of the order or the persistence of the request.

The verb *tur-* “to stand up”: As in various periods of Turkish language, it is quite common in *DHK* and it appears with various meanings like “to stand up; to wake up; staying still; to live; to behave, to take a certain attitude towards a person or something ” etc.. This verb is combined with the main verb through gerundium suffixes {-A}, {-y}, {- (I) p}. In this case, the structures indicate that the action takes a long time. However, the structure {-y} *tur-*, unlike the structure {-A} *tur*, declares priority meaning with the effect of the gerundium suffix that comes after it. But the gerundium {-Ip} *tur-* means continuity, habit and repetition.

The verb *yür-* ~ *yürü-* “to walk”: In *DHK*, it is mentioned as *yür-* “to walk” in fifty-five places, and *yürü-* “to walk” in two places. This verb has meanings such as “to progress, to walk; living in a certain way; to be found”. However, it is combined with the main verbs via gerundium suffixes {-A}, {-y}, {-U}, {- (I) p}, {- (U) bAn}. These structures generally mean that they have started and not yet ended and also mean habits.

Giriş

Türk dili ve kültürünün gelişiminde önemli bir yere sahip olan Hoca Ahmet Yesevî ve eseri *Divân-ı Hikmet*'le ilgili bugüne kadar sosyoloji, felsefe, tasavvuf ve özellikle Türkoloji alanında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda genellikle *Divan*'ın edebî ve tasavvufî yönleriyle incelendiği ancak dil özellikleriyle ilgili çok az çalışma yapıldığı görülmektedir. Hikmetler üzerine yapılan bu dil çalışmaları makale, bildiri düzeyinde olmakla birlikte bu çalışmalarda çoğunlukla eserin genel dil özelliklerinden bahsetmektedir. Bu nedenle hikmetlerin dil özellikleri yönüyle özel ve detaylı bir araştırma yapılma ihtiyacı doğmuştur. Bu eksikliği gidermek amacıyla çalışmamızda, Yesevî hikmetlerinde kullanım yönüyle dikkat çeken tasvirî fiiller üzerine inceleme yapılmıştır. İnceleme esnasında hikmetlerde yer alan tasvirî fiillerin kullanılış özellikleri art ve eşzamanlı olarak mukayeseli bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamıza kaynaklık eden *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshası, Kazakistan'ın Akmola Eyaletine bağlı Kökşetav şehrindeki Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesinin Temel Kitaplar Bölümü'nde 639 no'lu kayıt ile muhafaza edilmektedir. 176 sayfadan oluşan bu nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. Sayfalarında 9 ile 12 arasında mısra barındıran bu eserde 57 hikmet (360 kıta, 228 beyit) bulunmaktadır. 57 hikmetin 13'ü "Kemal Eraslan", "Hayati Bice", "Mehmet Mahur Tulum", "Yusuf Azmun" ve "Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinin hazırladığı" adlı çalışmalarda yer almamaktadır.

Divân-ı Hikmet'in diğer nüshaları gibi bu nüshanın dilinde de çeşitli lehçelere ait unsurlara rastlanmakla birlikte genel olarak yazım, ses, şekil ve kelime bilgisi açısından daha çok Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Eserin özellikle Klâsik sonrası (XVII-XX. yy.), yani Çağataycanın kendi içinde lehçelere ayrılmaya başladığı dönemde kaleme alındığı anlaşılmaktadır.¹ Örneğin zamir /n/sinin düştüğü², ilgi hâli eki olarak {+nI} ekinin kullanıldığı³ örneklerle sık sık karşılaşılması Çağatay Türkçesinin genel özelliklerini gösterirken *penā* "sığınma" (24b/1) (< *penāh* Far.), *güvā* "güvah" (63b/11) (< *güvāh* Far.), *günā* "günah" (10a/4) (< *günāh* Far.) vb. bazı alıntı kelimelerdeki /h/ sesinin düşmesi, *bolmaptu* (76b/11) örneğinde olduğu gibi {-IpdUr} yapısındaki akıcı /r/ ünsüzünün eriyerek {-IptI} şekline dönüşmesi gibi ses olayları, çağdaş Türk lehçelerine ait unsurların yavaş yavaş yazı diline yansımaya başladığı görülmekte olan Çağatay Türkçesinin XVII. yüzyıl sonrasında yazıldığını göstermektedir.

Çağatay Türkçesine has özellikler, çalışmamızın esasını oluşturan *DHK*'de geçen tasvirî fiillerin kullanılışlarında da göze çarpmaktadır. Özellikle *al-* fiilinin iktidar fiili olarak kullanılması, *bol-* "olmak", *bar-* "varmak", *bēr-* "vermek" fiillerinin eski şekillerini koruması metnin Doğu Türkçesinde kaleme alındığının göstergesidir. Çalışmamızın ana bölümünde

1 Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2020), 73.

2 bk. *kaşıda* "yanında, karşısında" (56a/4), *kōñglide* "gönlünde" (75a/9), *cür'asıdın* "yudumundan" (1b/9), *'ilmidin* (4b/2), *ma'nāsıdın* (5b/1; 10a/6), *mejdāmdın* (13b/7), vb.

3 bk. *dervişlerni hülki* (5a/10), *muħabbetini bāzārında* (11b/2), *vücūdumni 'azāzılını pāk kaçurdu* (8b/2), *dünyāni pāyāni* (16b/10), *ħalāyıkını tuzı* (21b/3), vb.

DHK'de geçen tasvirî fiillerle ilgili daha geniş, daha detaylı bir incelenmiştir.

Temel fiil ve yardımcı fiil olmak üzere iki ayrı fiilin zarf-fiil ekleri aracılığıyla kaynaşarak birleşmesinden meydana gelen, sadece bir oluşu bildiren tasvirî fiiller, Türkçede en önemli kategorilerden biridir. “Kılınışsal (sözlüksel) anlamını kaybederek ana fiili çeşitli bakımlardan tasvir eden”⁴ bu tür yapılar bir yandan eylemin “başlama”, “süreklilik”, “devam etme”, “bitmişlik”, “tezlik”, “yaklaşma”, “uzaklaşma”, “alışkanlık”, “tekrar”, “pekiştirme”, “yetersizlik” gibi çeşitli anlamları bildirmesi bakımından *görünüş* kategorisiyle, bazılarının da (*o(l)tur-*, *tur-* ~ *dur-*, *yat-*, *yori-* ~ *yürü-*) eylemin gerçekleştiği zamanı belirtmesi bakımından kip ve zaman kategorileriyle ilgilidir.

Tasvirî fiiller, esas fiile kattığı anlamı, kullanımı, işlevi bakımından kendi içerisinde alt gruplara ayrılır. Özellikle yaygın bir görüşe göre tasvirî fiillerin eterlik fiilleri, tezlik fiilleri, süreklilik fiilleri, yaklaşma fiilleri ve uzaklaşma fiilleri olmak üzere beş çeşidi vardır.⁵

Tasvirî fiillerde kullanılan fiillerin birçoğu genelde tek başına kullanılabilmesi ve bunların birleşik fiil içerisinde sözlüksel anlamını kaybetmesi bakımından dikkat çekmektedir. Örneğin, Eski Türkçede *al-* “almak”, *alk-* “bitirmek, tüketmek”, *anun-* “hazırlanmak, hazır olmak”, *bar-* “varmak, gitmek”, *ber-* “vermek”, *bil-* “bilmek”, *bol-* “olmak”, *bultuq-* “bulunmak”, *ıd-* “göndermek”, *kal-* “kalmak”, *katıglan-* “katlanmak, tahammül etmek”, *kel-* “gelmek”, *kılın-* “esaslı yapmak, meşgul olmak”, *kod-* “koymak, bırakmak, terk etmek”, *küse-* “istemek, arzu etmek”, *oğra-/uğra-* “uymak, kastetmek”, *ötün-* “rica etmek, arz etmek”, *sakın-* “düşünmek, tasarlamak”, *tegin-* “erişmek”, *tiin-* “cesaret etmek”, *tut-* “tutmak, bulundurmak”, *tüket-* “bitirmek”, *una-* “uygun bulmak, razı olmak”, *yarlıqa-* “buyurmak, başışlamak”, *yat-* “yatmak”, *yori-* “yürümek, devam etmek”, *yükün-* “saygıyla eğilmek” vb. fiillerin her biri sözlüksel anlamlarıyla kullanılmakla beraber bu fiiller {-A}, {-I}, {-U}, {-GAlI}, {-p} zarf-fiil ekleriyle birleşerek tasvirî fiiller oluşturmuştur.⁶

Türkçedeki fiillerle ilgili bu durum, *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında da sık sık karşımıza çıkmaktadır. Özellikle *al-*, *bar-*, *bër-*, *bol-*, *kal-*, *kél-*, *kèt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* fiilleri gerçek ve mecazi anlamlarının yanında yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadırlar. Bunlardan bazıları hem isimle hem de fiille birleşik fiil oluşturabilmektedir. Tespit ettiğimiz bu yardımcı fiillerin esas fiillerle birleşmesini {-A}, {-y}, {-U}, {-(I)p}, {-(U)bAn} zarf-fiil ekleri sağlamaktadır.

1. *al-* yardımcı fiili

1.1. Sözlüksel Anlamları

DHK'de de yeterlilik fiili olarak Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi *al-* ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi *bol-* fiilleri kullanılmıştır. *u-* ve *bil-* yeterlilik fiilleri metnimizde

4 Ali Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş* (İstanbul: Ötüken, 2018), 185.

5 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 811-833.

6 Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012), 443-448; A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), 90-91.

karşımıza çıkmamaktadır.

Kök şeklinde geçişli bir fiil olan *al-* fiili, Eski Türkçede “almak; ele geçirmek, fethetmek, zaptetmek; ganimet almak, tutsak etmek; kız almak, evlendirmek; bilgi almak, mesaj almak” gibi birbiriyile ilgili çeşitli anlamları bildirmiştir.⁷ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu fiil, yardımcı fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.⁸ *DHK*'de ise altmış beş yerde geçen bu fiilin aşağıda sıraladığımız gibi birkaç anlamı bulunmaktadır:

- a > tutmak, eline almak
kollarığa çiy tıǵlık 'aşā alur (33b/7).
ol deryāni mevcidin çommay ğavvāş dürr almas (55a/5).
cāndın kēçip gevher alǵan boldı cānān (72a/3).
- b > kendisine ulaştırılmak, iletilmek
kēl ey hayf bu işlerdin haber alǵıl (62a/1).
- c > ele geçirmek, kazanmak
kāđıbolǵan 'alimler rüşved alıp yegenler (15b/5).
tarikatke haqđın üliş aldım dōstlar (10b/6).
irenlerdin behre almay köñlüm taşım (14a/4).
tofrağ bolup feyz-i fütüh alsam mu kin (51b/6).
- ç > kabul etmek
pīr-i muǵān sözleridin alsa fetvā (24a/11).
derdlig ādem bu dünyāda kārār almaş (41b/11).
īmān alıp bidāyetǵa⁹ barur ērmiş (43a/8).
- e > ara vermek
ārām almay yıǵlap du 'ā kılay sēnge (73b/9).
- f > satın almak
cānum bērip şatkun alay sēniñ 'ışkıñ (23b/6).
- g > getirmek
īmān kēltürgenin alıp kēledür (78b/4).
alıp kēlgey yā muḥammed körgil anı (81b/11).
melā'ikler alıp kēlgey muḥammed hac (81b/7).

1.3. Kullanılışı ve İşlevleri

Eski Türkçede genellikle sözlüksel anlamıyla karşımıza çıkan *al-* fiili, Eski Uygur Türkçesinden itibaren yardımcı fiil görevinde kullanılması yaygınlaşmaya başlamıştır. Eski Uygurcada bu fiil, esas fiille {-A} ve {-I(p)} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşik fiil oluşturmuştur.¹⁰ *al-* fiilinin kullanımıyla ilgili bu özellik, günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat Gabain'e göre “*al-*, yeterlilik bir fiil olarak – mesela Kazakça ve Çağataycada “bilmek, muktedar olmak”, Özbekçede ise “başlamak” manasına gelir”.¹¹

7 Hatice Şirin, *Eski Türk Yazularında Söz Varlığı İncelemesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 719.

8 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 2012: 443.

9 Metinde بدينته şeklinde yazılmıştır.

10 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 443.

11 A. Von Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *Belleten*, I (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1953), 23.

DHK'de de *al-* fiili on dokuz yerde {-A} ve {-Ip} zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Bu yapılarda Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi esas fiile yeterlilik anlamı katmaktadır. Zeki Kaymaz çalışmasında *DH*'nin bazı nüshalarında Doğu Türkçesinde yaygın kullanılan *al-* iktidar fiilinin yanında bazı yerlerde Oğuz Türkçesinde yaygın olan *bil-* fiilinin kullanıldığını belirtmiştir.¹²

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-A} al-

Yeterlilik anlamı bildiren bu yapı, yukarıda belirttiğimiz gibi Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Bu kullanımı, daha sonra Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri devam ettirmiş diye söylesek de *bil-* fiili kadar yaygın olmadığı görülmektedir. Örneğin Kıpçak Türkçesinde *bil-* fiili hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılırken *al-* fiilinin sadece olumsuz anlama karşılık geldiği bilinmektedir.¹³

DHK'de de {-A} al- yaygın şekilde kullanılan bir yapıdır. Ancak yeterlilik bildiren bu fiil esas fiile kaynaşması (vezin gereği) sonucunda *al-* tasvirî fiilinin başındaki /a/ ünlüsünün esas fiile getirilen zarf-fiil ekinin düşmesine yol açtığı görülmektedir. Bununla birlikte bu tür yapı bütün örneklerde olumsuzluk anlamı bildirmektedir:

küydüm yandım bol(a) almadım hergiz afağ (2a/3).
dīdārını kör(e)almadım cāndın toydum (13a/7).
irenlerdin feyz ü fütūh al(a) almadım (16a/6).
hakk te 'ālā tāt'atların kıl(a) almadım (16a/6).
yüz yegirme beşke kirdim bil(e) almadım (16a/6).
kēçti sēndin ol deryādın öt(e) almasmın (65a/4).
nedāmetsiz közde yaşım saç(a) almasmın (65b/4), vb.

{-Ip} al-

Gabain'in tespit ettiği örnekten gördüğümüz gibi bu yapı da Eski Uygur Türkçesinde de görülür: *awla-p al-* "avlayarak ele geçirmek."¹⁴ *DHK*'de de {-Ip} al- yapısına iki örnekte rastlanmaktadır. Bu yapı da ne kadar yeterlilik anlamı bildirir diye söylesek de *al-* fiili {-A} al- yapısında olduğu gibi sözlüksel anlamında çok fazla uzaklaşmadığı görülmektedir.

meded kılıp ilğim tutup aldı dōstlar (8a/9).
manşūr kēlgeç dār igilip özi aldı (3b/6).

12 Zeki Kaymaz, *DH*'de *bil-* iktidar fiilinin geçtiği "Yüz kişi, (hem) kilse tuta bilmes idi/ İki kişi tutup anı hem bağladı", "Her kişi körse cemaling dünya işin berbat eter Keçe kündüz tna bilmez Hüdayımı yad eter" örneklerini vermiştir. Bk. Zeki Kaymaz, "Hoca Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139 (Ankara, 2002), 157.

13 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994), 148.

14 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91.

2. *bar-* fiili

2.1. Sözlüksel Anlamları

Geçişsiz bir fiil olan *bar-* fiili, Eski Türkçede “girmek; elçi gitmek; varmak, ulaşmak; ölmek, vefat etmek; savaşta hücum etmek; el/ il, bodun kalkınmak” gibi esas anlamlarıyla ve yardımcı fiil göreviyle karşımıza çıkar.¹⁵ *DHK*'de otuz dokuz yerde geçen *bar-* fiili genellikle “varmak, gitmek”, bazı örneklerde de “bir şeyi iyice anlamak”, “kabul etmek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

- a > varmak, gitmek
‘āşık bolsañ evvel barıp haqñı tanı (22a/7).
tañla barsañ dīdārınğa kıılır miħman (16b/8)
başdın ayağ taldı günāh kayda baray (26a/11).
tevbe kıılıp yol başıda barıp turğıl (28b/11).
- b > bir şeyi iyice anlamak
ħakq-el-yakın ma ‘nāsığa bardım mene (6b/11).
- c > kabul etmek
ħudāmı ħahrıdın ħorqsañ bararsın anda ĩmānlıq (60a/6).

2.3. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede *bar-* fiili esas fiille {-A}, {-U}, {-p}, {-GAll} zarf-fiil eklerinin aracılığıyla birleşerek “esas fiilde belirtilen hareketin yapılmakta olduğunu, yapılmaya başlandığı”¹⁶ veya “eylemin tamamlandığını” ifade eder.¹⁷ Karahanlı Türkçesinde {-A}, {-U} zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılarak “süreklilik”, “devam etme” anlamları bildirirken¹⁸ bu fiil, Harezmi Türkçesinde {-p} zarf-fiil ekleriyle birlikte esas fiile “çabukluk, kolaylık, anilik” anlamları katar.¹⁹ *DHK*'de ise *bar-* fiili üç yerde yardımcı fiil görevinde kullanılarak esas fiille {-(I)p} ve {-y} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmiştir.

{-(I)p} *bar-*

Yukarıda anlattığımız gibi Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkan {(I)p} *bar-* yapısı “birleştiği ana fiilin de niteliğine bağlı olmak üzere süreklilik, başlama, tezlik, yaklaşma gibi kılınış türlerinin yanında kesin şimdiki zaman ve bitmişlik gibi görünüş zamanlı kategorilerin

15 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 722.

16 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

17 Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 99.

18 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 181.

19 Recep Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985), 65.

işaretlenmesinde de işlev gören bir yapı durumundadır”.²⁰ *DHK*’de iki örneği tespit edilen bu yapı hem “süreklilik” hem “bitmişlik” anlamları ifade etmektedir.

cümle ‘āşık yıǵlıp bargey²¹ der-gāhıǵa (20b/6).
teşne bolup barıp talıp yürür yollar (39b/9).

{-y} bar-

Gelişim süreciyle ilgili çok fazla bilgi bulunmayan ve daha çok Harezmi ve Çağatay Türkçeleri dönemlerinden itibaren görülmeye başlayıp günümüz Türk lehçelerinin birçoğunda yaygın şekilde kullanılan {-y}, ünlüyle biten veya {-mA} olumsuzluk ekinde sonra getirilen zarf-fiil ekidir.²² Cümleye kattığı anlamı bakımından daha çok {-A} zarf-fiil ekine benzer. Ancak {-mA} olumsuzluk ekinde sonra getirildiğinde {-(I)p} zarf-fiil ekinin olumsuz şekli olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla *DHK*’de bu yapı, yukarıda bilgi verdiğimiz {-(I)p} bar-yapısı gibi esas fiile “süreklilik” ve “bitmişlik” anlamları katmaktadır.

şarāb içmey barıp anda gedā bolsun (56b/1).

3. *bēr-* yardımcı fiili

3.1. Sözlüksel Anlamları

Eski Türkçede dar ve geniş ünlülü şekilleri olan bu fiilin “vermek; düşmana teslim etmek; hizmet etmek; bir göreve atamak; ad veya unvan vermek; evlendirmek” gibi sözlüksel anlamları mevcuttur. Buna paralel olarak yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır.²³ *DHK*’de de altmış iki yerde geçen bu fiil aşağıda sıralayacak olduğumuz sözlüksel anlamlarıyla ve yardımcı fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

- a > vermek, iletmek, sunmak.
haqq cebrā’ıl anıñ bër (döp)²⁴ kolǵa saldı (3b/4).
andın soñra çil-ten baqıp şerbet bërdi (5a/3).
- b > hedefe ulaşmak için çalışıp çabalamak.
başım bërıp haqq sırrını bildim mene (4a/6).
cānnı bërgen cānānımdın kıldım (14b/5).
himmet bërseñ şüm nefşimge ursam teber (14b/2).

20 Faruk Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013), 73.

21 Metinde بركای şeklinde yazılmıştır.

22 Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* (İstanbul: Kebikeç, 2002), 106; Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit, 2013), 152; Oğuz Doğan, Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri* (İstanbul: İQ Kültür Sanat, 2013), 314.

23 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 724.

24 Eksiklik var.

- c > önem vermek, üstüne titremek.
sivâ etip hâtunlar mehrin béríp (29b/10).
ihlâş²⁵ birle yalguz haqqa köñül bérdim (11a/6).

3.2. Kullanılışı ve İşlevleri

İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

bér- fiilinin isimlerle birlikte kullanılarak birleşik fiil oluşturmasıyla ilgili Eski Türkçe üzerine yazılan gramer kitaplarda bilgi verilmese de bu fiil, Eski Türkçe metinlerde *bodun, il, törü, katun, sab, kız, kelin* vb. isimlerle birleşerek bütün bir anlam bildirmektedir²⁶. Bu fiilin Kutadgu Bilig’de *arka, bagır, elig* gibi insan organ adlarıyla, *ötüg, yanut* vb. bildirme bildiren kelimelerle, *tanukluk, bilig, asıg, köñül, adgülik* gibi soyut kelimelerle kullanılışları dikkat çekicidir.²⁷ *DHK*’de de yoğun şekilde kullanılan *bér-* “vermek” fiilinin bazen isimleri fiilleştirdiği görülmektedir. Tespit edilen örneklerden sadece *ihlâş²⁸ birle yalguz haqqa köñül bérdim* (11a/6) örneğinde *bér-* fiili Türkçe kökenli kelimeyle birleşik fiil kurmuştur. Aşağıdaki örneklerde ise alıntı kelimeleri fiilleştirmiştir.

- cân bérerde hasret birle kéter dostlar* (73a/10).
biliñiz ‘âkıbet bérür muradın (76b/1).
zâlimlerni saña cezâ bérdim mene (6a/10).
zâlimlerge yüz miñ belâ bérdim mene (5b/9).
zâlimlerge özüm revâc bérdim mene (6a/2).
resül üçün iki ‘âlem ber-bâd bérmek (17b/1).
müfî bolğan ‘âlimler nâ-haq fetvâ bérgenler (18b/7), vb.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin bütün dönemlerinde tezlük bildiren fiil olarak da karşımıza çıkan *bir-* > *bér-* fiili, “esas fiilde belirtilen hareketin bir anda yapıldığını ifade eder”.²⁹ bazen de “eylemin bir başkası yararında yapılmış olduğunu belirtir”³⁰. Bu durumda esas fiille *bér-* fiilinin birleşmesini {-A}, {-U/I}, {-(I)p} zarf-fiil ekleri sağlamaktadır.³¹ *DHK*’de ise *bér-* fiili, esas fiillerle {-A} zarf-fiil eki aracılığıyla birleşmektedir.

25 Metinde اخلاص yerine احلاص şeklinde yazılmıştır.

26 *Detaylı şekilde bakınız:* KT D 2; BK D 26; ŞU K 5; Ye 98-3; BK D 38; ŞU K 10; ŞU G 5; KT G 7; BK K 5-6; T 32; BK K 9; BK K 10; Ye 48-1; EUS 12 vb.

27 Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-* (Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984), 65-66.

28 Metinde اخلاص yerine احلاص şeklinde yazılmıştır.

29 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* 444.

30 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

31 Talat Tekin. *Orhon Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 24; Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444; Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, 85.

{-A} bër-

Eski Türkçede de örneği bulunan bu yapı, Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkar. Toparlı, bu yapının “çabukluk, kolaylık, anilik ifade eden fiiller” içerisinde değerlendirmektedir.³² *DHK*'de *bër-* fiili büyük çoğunlukla kendi anlamında kullanılmaktadır. Bazı örneklerde ise esas fiile tezlik anlamı katan tasvirî fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

muḥabbetiñ şarābıdın toya bërse (36a/3).
dünyā māln tola bërdim toymas közüñ (6b/2).

4. bol- fiili**4.1. Sözlüksel Anlamları**

Geçişsiz bir fiil olarak karşımıza çıkan *bol-* fiilinin Eski Türkçede “olmak, varlık kazanmak; yaratılmak, vücuda gelmek” gibi anlamları vardır. Bununla birlikte yardımcı fiil olarak kullanılır.³³ Ancak bu fiil Eski Türkçede genellikle isimlerle birlikte birleşik fiil oluşturur. Eraslan'ın belirttiği gibi “*bol-* fiilinin tasvirî fiil olarak kullanılışı nadirdir. Birleşik fiile iktidar ifadesi katar”.³⁴ *DHK*'de oldukça sık kullanılan bu fiil, aşağıda sıraladığımız gibi birkaç anlamı bildirmektedir. Bununla birlikte hem isimlerle hem de fiillerle birlikte birleşik fiil oluşturabilmektedir.

- a > görev, makam vb. yerine getirmek
kimni körsem hizmet kılıp kulu boldum (2b/7).
*kul hvāce aḥmed nāşih bolsañ özüñe [bol]*³⁵ (2b/11).
karḳ ekimde ĩālib bolup yolğa kirdim (11a/5).
sākī bolup cām-ı şarāb hvācem tuttu (12a/3).
maña mürīd bolḡil tēyü ḥaḡnı satar (33a/3).
- b > bir durumdan başka bir duruma geçmek
ışk yolıda manşūr şıfat boldum mene (3a/7).
kul ḥ'āce aḥmed altmış üçde ḡāib boldı (18a/1).
- c > bulunmak
*tofrak bolup yer astıda bolḡen*³⁶ *yaḡşı* (12b/9).
bende-min dēp dīlide yoḡ tilde bolḡay (20a/4).
allāh dese yeksān bolur her günāhi (21a/4).
- ç > kaybetmek, yitirmek
şefer kılduḡ vaşl üçün cāndın bolup (30a/11).

32 Recep Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985), 64.

33 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi* 724.

34 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

35 Kemal Eraslan, *Ahmed Yesevi Dīvān-ı Hikmet'ten Seçmeler* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 112.

36 Metinde بولگان şeklinde yazılmıştır.

- d › katılmak
hızırilyâş şöhetide dāyim bolğay (39b/4).
- e › gelmek, ulaşmak, girmek
āhîr zamān bolğandur pād-şāh zālîm bolğandur (55b/5).
muḥammedni yaşı on yēti boldı (76b/5).
- f › gerçekleşmek
boladur zelzele yēr birle āsumān (75a/4).
- g › uygun düşmek, yerinde görülmek
cāndın kēçmey ışk sırını tōkse bolmas (87b/6).
māldın kēçmey mēnminlikni kıoyso bolmas (87b/6).

4.2. Kullanılışı ve İşlevleri

İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Yukarıda belirttiğimiz gibi *bol-* fiili yardımcı fiil görevinde kullanılması, özellikle isimlerle birleşik fiil oluşturması Eski Türkçeden beri çok yaygındır. Eraslan, bu fiilin Eski Türkçedeki kullanılışıyla ilgili özelliklerini “*bol-* yardımcı fiilin esas görevi isim soylu kelime veya kelime gruplarıyla birleşik fiil teşkil etmektedir. Birleşik fiilde manayı isim unusuru taşır, *bol-* ise isim unsurunu fiilleştirir” şeklinde açıklar.³⁷ Ercilasun ise bu fiil, *Kutadgu Bilig*’de “isim, sıfat, sıfat-fiil ve zarflarla kullanılarak geçişsiz fiiller meydana getirir” diye ifade eder.³⁸

DHK’de *bol-* fiilinin, *ēr* “erkek”, *tofraḳ*, *hurrem* “mutlu”, *maḥrūm* “nasipsiz”, *zākîr* “zikredici”, *şākîr* “şükür edici”, *şeydā* “divane”, *rūsivā*, *maḥrem* “haram”, *bī-dem* “zamansız”, *bī-ğam* “gamsız”, *şeb-nem* “çiy”, *zēzē*, *āşîḳ*, *edhem* “karayağız at”, *a’lem* “bilgin”, *nāşîḳ* “öğütçü”, *muḥkem* “sağlam”, *manşūr* “zafere ulaşan”, *dānā* “bilgin”, *edā* “tarz”, *cudā* “ayrı”, *güvāh*, *şādıḳ*, *hāzır*, *sākî* “içki sunan”, *ālîm*, *gūyā* “söyleyen”, *hem-rāh* “yol arkadaşı”, *āhîr*, *ṭalib*, *refîḳ* “arkadaş”, *bīzār* “bıkmış”, *bīmār* “hasta”, *bīdār* “uyanık”, *gedā* “dilenci”, *fenā* “fanilik”, *ümmet*, *bende*, *sünnet*, *ğāib*, *nāyib*, *sultān*, *kātib*, *ḳādī*, *müfî*, *zālîm*, *farzî* “farz usulüne dayanan”, *arzi*, *cuğzi* “kale burcu”, *buğz* “kin, nefret”, *ğāfil*, *rāzî*, *yeksān*, *nezri*, *müzd* “ücret”, vb. Türkçe ve Arap-Fars kökenli isimleri fiilleştirdiği görülmektedir.

- maḥrūm bolup yēr astıḡa kirdim mene* (1a/4).
bī-ğam bolup yēr astıḡa kirdim mene (1b/8).
ḫaḳḳa ḳulluḳ maña ümmet bolğan ḳanı (6b/6).
ḫaḳḳ ilāhîm refîḳ bolup bāpın açtı (11b/12).
ğāfil bolsa hāzır bol dēp özi bay (19b/10).
şūfî boluban şāf bol ey bende-i allāh (37b/11).
aşlîñ tofraḳ sultān bolup dīdār körüñ (59b/11), vb.

37 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 424.

38 Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, 53.

Sıfat-Fiil Eki + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Birleşik fiilin bu türüne, özellikle {-Ar}, {-GAn}, {-mAz} sıfat-fiil ekleri aracılığıyla kurulan türüne Karahanlı, Harezmi Türkçesi metinlerinde çokça rastlanmaktadır.³⁹ Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında *karmaşık fiiller* olarak adlandırılan bu *bol-* > *ol-* fiilinin sıfat-fiil ve isim-fiil eklerinden sonra gelmesiyle oluşan birleşik fiilleri Zeynep Korkmaz, zaman kesimi ve işlevleri bakımından *öncelik fiilleri* (-mİş ol-), *alışkanlık fiilleri* (-ır ol-, -mAz ol-) ve *niyet fiilleri* (-AcAk ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -(I)-msAr ol-) şeklinde üçe ayırmaktadır.⁴⁰ *DHK*'de bunlardan *alışkanlık fiilleri* türü, yani *bol-* fiilinin esas fiille {-Ar}, {-mAs} sıfat-fiil ekleri aracılığıyla birleşen şekli sık sık karşımıza çıkar.

{-(A)r} bol-

DHK'de söz konusu yapı otuz sekiz yerde geçer. Bu yapı Korkmaz'ın belirttiği gibi, "bir oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık halinde sürdüğünü veya süreceğini gösterir".⁴¹

sorar bolsa mēn kul anda ne kılğaymın (28a/4).
ka'be sarı kēter bolduk in-şā'llāh (29b/7).
kōrer bolsañ mü'min kulnu kōññülni içre (30b/4).
dīdārīğa mahv bolup qalur bolsa (36a/4).
'aqlı kētip bī-hūş bolup tatar bolğay (38a/7).
andağ 'āşık kanat tutup uçar bolğay (39b/7).

{-mAs} bol-

{-Ar} sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli olan {-mAs} ekinin esas fiille, *bol-* fiilinin getirilmesiyle kurulan bu yapıda, bildirdiği anlam açısından {-(A)r} bol- yapısına göre fark bulunmamaktadır. *kıyāmet küni 'arāşāt atmas bolur (50b/3).*

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede seyrek de olsa tasvirî fiil olarak kullanılan *bol-* fiiliyle ilgili Korkmaz şöyle bilgi verir: "Türkiye Türkçesinde ve Türkmence hariç diğer güney-batı lehçelerinde *bol-* fiilidir. *bol-* Uygur metinlerinde 'imkân' ve 'imkânsızlık' bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanılır. *u-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiil de -a/ -u ve -galı ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmiştir".⁴² Eraslan ise *bol-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde yeterlilik bildiren bir tasvirî fiil olduğunu ileri sürer.⁴³ *DHK*'de ise *bol-* fiili, esas fiile eklenen {-Ip} zarf-fiil ekinde sonra getirilerek birleşik fiil oluşturmaktadır.

39 Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, 260, 264.

40 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 801-810.

41 Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 803.

42 Zeynep Korkmaz. "Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" (*Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Cilt: 1. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 120.

43 Eraslan. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

{-Ip} bol-

Korkmaz, Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve Tarançı lehçesi hariç, bazı lehçelerde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin 'imkânsızlık' gösterme fonksiyonunun umumiyetle {-p} zarf fiilinden sonra görüldüğünü ifade eder.⁴⁴ *DHK*'de beş örneği bulunan {-Ip} bol-, yeterlilik anlamı taşıyan bir yapı olarak eylemin eksiksiz bir şekilde tamamlanmış olduğunu bildirir.

*bâṭunları rüşen kılıp bolsa penâh*⁴⁵ (24b/1).
emr-i ḥaḳḳa barçalar boyun sunup boluñ rızâ (49b/7).
bu yollarda cānni asrap bolmas êrmiş (74a/10).
hadîce anı körüp boladur zâr (76a/8).
ḥaḳḳ muştafâ rûhı kēlip boldı imâm (79b/12).

5. *ḳal-* yardımcı fiili**5.1. Sözlüksel Anlamları**

Geçişsiz bir fiil olan *ḳal-* fiili, Eski Türkçede "kalmak; (sağ) kalmak; (çaresiz) kalmak; (*kañ* sözüyle) babasız kalmak; (dul) kalmak" gibi birbiriyle ilişkili anlamlarda kullanılmıştır. Bununla birlikte yardımcı fiil görevinde kullanılmış örnekler de mevcuttur.⁴⁶ *DHK*'de ise kırk sekiz yerde geçen *ḳal-* fiili aşağıdaki sözlüksel anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

- a > ulaşamamak, varamamak
şeyḥmin tēyü du 'ā kılıp yolda ḳaldım (1b/1).
- b > yaşamak
ḳıyâmet küni yêtmiş miñ yıl otda ḳalur (51a/8).
- c > bulunmak
köñül içre hiç ḳalmağay zerre arman (71a/11).
tekebbur astıda ḳalğan hemesi ağrı ḥandānlık (60b/6).

5.2. Kullanılışı ve İşlevleri**İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması**

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin değişik dönemlerinde yardımcı fiil görevinde kullanılan *ḳal-*, birleşik fiilin *isim + fiil* şeklini oluşturması bakımından da önemli bir fiildir.⁴⁷ *DHK*'de bu fiil, *ḥayrân*, *nişân*, *yaḥşı*, *tirig*, *maḥrûm* gibi isim soylu kelimelerle birleşerek değişik anlamlardaki birleşik fiiller oluşturmuştur.

bâṭun közi açuḳları ḥayrân ḳaldı (3b/7).
ey yārânlar yaḥşı ḳalıñ tâ körgünçe (29b/8).

44 Korkmaz, *Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri*, 121.

45 Metinde 𐰽 şeklinde yazılmıştır.

46 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 730.

47 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 179.

yeṭīm ḳalğan botalar dēk bozlamak sevāb (30a/5).
barça tiriḡ ḳalmas öler gūr u kefen fikirni ḳıl (45a/4).
ḥāriṣ bolup āḥiretdin maḥrūm ḳalğan (58a/3).

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede {-U}, {-p} zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille kaynaşarak birleşik fiil oluşturan bu fiil Talat Tekin'e göre "eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir".⁴⁸ Kemal Eraslan, *ḳal-* fiili "esas fiilde belirtilen hareketin tamamen yapıldığını veya yapılmaya devam edildiğini ifade eder"⁴⁹ şeklinde açıklarken Gabain, "*ḳal-*, yeterlilik bir fiil olarak bir oluş ve kılışım sürekliliğini gösterir".⁵⁰ Harezmi Türkçesinde bu fiilin {-A} ekiyle birlikte kullanıldığı örneklerle de rastlanmaktadır. Toparlı ve Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesinde kullanılan {-A} *ḳal-* yapısını "süreklilik ifade eden" birleşik fiillerin içerisinde değerlendirmektedir.⁵¹ Eckmann ise {-U} *ḳal-* yapısının "bir eylemde ısrar, bir eylemde devamlılık" anlamı bildirdiğini ileri sürer.⁵² *DHK*'de ise *ḳal-* fiili esas fiille {-y}, {-(I)p}, {-(U)bAn} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir. Bu birleşmelerde *ḳal-* fiili esas fiilin hem sürdüğünü hem de bitme sürecinde olduğunu, bazen de tezlik anlamı bildirmektedir.

{-(I)p} ḳal-

Orhun abidelerinde bulunmayan bu yapı, Eski Uygur Türkçesinde bazı örneklerde karşımıza çıkar ve bu yapı hem bitmişlik hem de süreklilik anlamları bildirir.⁵³ *DHK*'de {-(I)p} *ḳal-* yapısı dört yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar tezlik anlamı bildirmektedir.

nefsim [silik] hevā ḳıldı barıp ḳaldım (1b/2).
şüret şehri vīrān bolup ḳalur ḳermiş (43a/4).
dīdārīğa maḥv bolup ḳalur bolsa (36a/4).
öçüp ḳalḡay vücūd içre şem 'i imān (61a/5).

{-y} ḳal-

ḳal-, *DHK*'de tasvirî fiil olarak {-y} zarf-fiil eki aracılığıyla esas fiille birleşik yapı oluşturmaktadır. {-y} zarf-fiil eki, tespit ettiğimiz örneklerden birinde ünlüyle biten esas fiille ve iki örnekte {-mA} olumsuzluk ekinde sonra getirilmektedir. Bu yapı, esas fiildeki eylemin uzun sürdüğünü bildirmektedir.

48 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

49 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445.

50 A. Von Gabain, "Türkçede Fiil Birleşmeleri". (*Türk Dil Kurumu Yayınları Belleten*. I. cilt, Ankara, 1953), 21.

51 Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri*, 65; Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1997), 183.

52 Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996), 25.

53 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445; Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 132.

'amel kılmay hâlni okuy okuy kalğanlar (29b/1).
 bilmey kaldım 'ömrüm āhîr boldı dōstlar (10a/1).
 bilmey kaldım ecel kēlip yakam tuttu (53a/9).

{-(U)bAn} **çal-**

çal- fiili *DHK*'de bir örnekte esas fiille {-(U)bAn} eki aracılığıyla birleşmektedir. Bu yapı, anlam bakımından {-(I)p} *çal-* yapısı gibi eylemin uzun süren zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini bildirmektedir.

hayrān boluban çaldım bî-hūş boluban taldım (47b/2).

6. *kēt-* yardımcı fiili

6.1. Sözlüksel Anlamları

Geçişsiz bir fiil olan bu fiil, Eski Türkçede “gitmek; dünyadan ayrılmak, ölmek” anlamlarında kullanılmıştır.⁵⁴ *DHK*'de ise aşağıda verdiğimiz gibi anlamları vardır. Bununla birlikte tasvirî fiil olarak kullanılmış örnekler de bulunmaktadır.

- a > bir yere doğru yönelmek, yol almak
kētip yēr astığa āhîr cihāndın kētti armānlıq (60a/2).
- b > kaybetmek, itirmek
'aklı kētip bî-hūş bolup tatar bolğay (38a/7).
hasret bilen 'aql hūşım kētti imdi (61a/3).
- c > çıkmak, uzaklaşmak
cān kēterge küllī 'a'zām titreşedür dōstlarım (49b/6).
- ç > vefat etmek, ölmek
cān bērerde hasret birle kēter dōstlar (73a/10).

6.1. Kullanılışı ve İşlevleri

kēt- fiilinin tasvirî fiil görevinde Orta dönem Türkçesinde kullanılmaya başladığı görülür. Bu fiil, Orta Türkçede esas fiille {-A}, {-U/I}, {-(I)p}, {-A} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir.⁵⁵ Korkmaz, bu tür kullanımların esas fiile hem uzaklaşma hem de süreklilik anlamlar kattığını belirtir.⁵⁶ *DHK*'de ise bu fiilin esas fiille {-(I)p} zarf-fiil ekinin aracılığıyla birleşmiş örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

54 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 733.

55 Zuhal Kargı Ölmez, *Şecere-i Terakime* (Ankara: Simurg, 1996), 405; A. Berta, *Deverablewortbildung im mitelkiptschakisch-Türkischen* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), 188.

56 Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, 832.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-(I)p} kêt-

Bu yapıyla ilgili gramer kitaplarında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Ganiyev, bu yapının Tatar Türkçesindeki kullanımı ve esas fiillere kattığı anlamlarına göre “çıkış noktasından veya konuşandan uzaklaşarak gerçekleşen eylemi”, “herhangi bir niteliği veya artan bir niteliği kazanma”, “eylemin başlangıcını”, “eylemin hızlıca gerçekleştiğini” bildiren yapılar olarak gruplara ayırır.⁵⁷ Aynı şekilde *DHK*’de birkaç örnekte karşımıza çıkan {-(I)p} kêt- yapısı uzaklaşma anlamı bildirmektedir. Bununla birlikte uzaklaşma eyleminin uzun sürdüğünü, bazı örneklerde de eylemin devinimsel bir şekilde sona erdiğini bildirmektedir.

ilāhīmnu izler-min izin alıp kéter-min (64a/10).
kudretiñe hayrān bolup kētey özdin (22b/8).
*halāyıkđın çıkıp kētti tağ çölğa*⁵⁸ (66a/4).
ıtama kılıp kētti mālın neẓrin alğan (66a/11).
cān çıkarda yıǵlap kéter dōstlar (73a/3).

7. kēl- fiili

7.1. Sözlüksel Anlamları

Kök itibariyle geçişsiz bir fiil olan *kēl-*, Eski Türkçede esas fiil olarak “gelmek; saldırmak; (*yalabaç, sab, ötiğ* sözleriyle) iyi niyet mesajı gelmek; (*yaş, sıgıt* sözleriyle) üzülmek; (*udusık, olursık* sıfat-fiilleriyle *kelme-*) huzuru kaçmak”⁵⁹ anlamlarıyla kullanılmıştır. *DHK*’de yetmiş üç yerde geçen *kēl-* fiilinin günümüz Türk lehçelerinde olduğu gibi birkaç anlamı mevcuttur. Buna paralel olarak otuz iki yerde *kēl-*, tasvirî fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

- a > gelmek, yaklaşmak
zātı uluǵ hıvācem sıǵnıp kēldim sēnge (12a/4).
manşūr kēlgeç dār iǵilip özi aldı (3b/6).
*hū zıkrını kurgen*⁶⁰ *yerge körse kēlmes* (24a/8).
‘āşī cāfi kuluñ kēldi der-gāhiña (25b/5).
ecel kēlip peymānesin maña tuttu (9b/11).
- b > duyulmak, işitilmek
nidā kēldi oşal dārğa küyüp yuǵmaǵıl (3b/10).
altmış üçde nidā kēldi kıl yerge kir (15a/9).
āvz kēlür perdedin edeb saǵlaǵandadır (49a/4).

57 A. Fuat Ganiyev, *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 105.

58 Metinde چولغه şeklinde yazılmıştır.

59 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 732.

60 Metinde قوركان şeklinde yazılmıştır.

- c > herhangi durumu yaşamış olmak
siyâhatlık ol kün başka kélür êrmîş (43b/2).
- ç > erişmek, ulaşmak.
andın êkige keldim çerh-i keyvân içinde (47a/4).
îd-ı kurbân ay keldi kéliñ döstlar (57b/9).

7.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede de *kél-* tasvirî fiil görevinde kullanılıp “eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir”⁶¹ veya “esas fiilde belirtilen hareketin devamlı veya birdenbire yapıldığını ifade eder”.⁶² Eski Türkçede {-A}, {-U} ve {-p}, zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılan bu fiil Eski Türkçe sonrası dönemlerde de süreklilik anlamını korumuştur.⁶³ Bununla birlikte Türkçenin çeşitli dönemlerinde *kél-* tasvirî fiilin gelecek zaman anlamı bildiren {-GUSI} ekiyle birlikte kullanılarak istek, dilek bildiren bir birleşik yapı oluşturduğu da görülmektedir.⁶⁴ *DHK*'de otuz iki yerde tasvirî fiil görevinde kullanılmış ve temel fiillerle {-A} ve {-Ip} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmiştir.

{-A} kél-

Eski Türkçede esas anlamını büyük ölçüde koruyan *kél-* fiili {-A} zarf-fiil eki getirilmiş temel fiile birlikte kullanılıp temel fiildeki eylemin konuşma anına erişinceye kadar devam ettiğini gösteren süreklilik anlamıyla ilgili örnekler, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde tanıklanabilmektedir.⁶⁵ Modern Türk lehçelerinde de bazen süreklilik bazen de tezlik bildiren bu yapı *DHK*'de de *kayt-* “geri dön-” fiiline getirilmiş {-A} zarf-fiil ekinden sonra gelmesine rağmen daha çok esas anlama yakın anlamda kullanılmıştır.

ötken 'ömriüm kayta kêlmes edâlıkda (57a/9).

{-(I)p} kél-

Eski Türkçede {-(I)p} kél- yapısı “ana fiilin hikâye edildiği andan yönelim noktasına erişene kadar bir müddet devam etmesi işlevi ile kullanılır”⁶⁶, Eski Uygur Türkçesinde ise bazen “ana fiildeki eylemin gerçekleşmek üzere olduğu anlamı”, bazen de “ana fiildeki eylemin niteliği ile ilişkili olmak üzere, eylemin aniden, birdenbire meydana geldiğini bildirmektedir”.⁶⁷ Günümüz Türk lehçelerinde de süreklilik, alışkanlık gibi anlamlarıyla kullanılmakta olan {-(I)p} kél-, *DHK*'de de sık sık karşımıza çıkmaktadır.

61 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

62 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445.

63 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 20.

64 Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 261.

65 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 112.

66 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Brill, Leiden-Boston, 2004), 253.

67 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 103.

yaşam tutup hazretiñe sığınıp keldim (3a/6).
kırk bēşimde sendin hācet tilep keldim (11b/6).
yıǵlap keldim hazretiñe yā şahım (26a/7).
kapsap keldim қараңғuluқ yaқın māhım (26a/8).
īmān keltürgenin alıp keledür (78a/4), vb.

8. *kör-* yardımcı fiili

8.1. Sözlüksel Anlamları

Kök şeklinde geçişli fiil olan *kör-*, Eski Türkçede “görmek fiili, (yönelme-bulunma durumuyla) itaat etmek, (*yügerü* zarfıyla) esenlik ve huzura kavuşmak, (*emgek*) çekmek, aldırış etmek, (*edgü/ beñi* sözleriyle) huzur içinde yaşamak, görüp geçirmek” sözlüksel anlamlarıyla ve yardımcı fiil görevinde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ *DHK*'de yüz on beş kere geçen *kör-* fiili aşağıdaki gibi anlamlarda kullanılmıştır.

- a > görmek
şevkim aşıp cemālını kördüm mene (3b/9).
bir ü barım dīdārıñı körer-min mü (13a/4).
- b > tanık olmak
ınanmasañ kēlip baқ köriп bilip aydı yā (27b/4).
īlī ` köriп қара қoynı em қıulırlar (32b/7).
- c > anlamak, kavramak, sezmek
çeğār-yārlar hem-rāhı kevşer lebinde kördüm (18b/2).
yağşııldardıñ her sır körsēñ nehār tapkin⁶⁹ (52a/6).
- ç > karşılaşmak, rastlaşmak, buluşmak
kimni körsēñ hīzmet kılıp kıulı boldum (2b/7).
ey yārānlar yağşı kalıñ tā körgünçe (29b/8).
- d > dayanmak, katlanmak
her çend⁷⁰ hārılıқ körseler köñül özge bolmasun (44b/9).

8.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Gabain, Eski Uygurcadaki *kör-* fiilini modal yardımcı fiillere dâhil ederek *saklan-u körgil* “saklanı gör (koru!)” şeklindeki örneği verir.⁷¹ Bu örnekten anlaşılacak üzere *kör-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde de tasvirî fiil olarak kullanıldığı görülmektedir. Tekin, *kör-* fiilinin Eski Türkçedeki kullanımıyla ilgili “eylemin gecikmeden, çabucak yapılması isteğini belirtir

68 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 734.

69 Metinde تېكىن şeklinde yazılmıştır.

70 Metinde چىند şeklinde yazılmıştır.

71 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 89.

“yalnız buyurma kipinde” şeklinde açıklama yapar.⁷² Orta Türkçe dönemi itibarıyla *yori-*, *yat-*, *dur-*, *ko-* fiilleri gibi şimdiki zaman anlamı bildirmede kullanılmaya başlamıştır.⁷³ Eski ve Orta Türkçe dönem metinlerinde bu fiil esas fiillerle {-A}, {-U/I} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşirken *DHK*'de bu durumda {-(I)p} zarf-fiil eki de kullanılmıştır. *DHK*'de beş örnekte yardımcı fiil görevinde karşımıza çıkan *kör-* fiili, Türkçenin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi esas fiile bazen süreklilik bazen de tezlik anlamı katmaktadır. Bununla birlikte yardımcı fiil görevinde emrin kesinliğini veya ricanın ısrarcı olmasını ifade eder.

{-A} kör-

Eski Türkçe metinlerde yardımcı fiil görevinde kullanılma sıklığı oldukça seyrek olan *kör-* fiili, Orta Türkçede esas fiille {-A}, {-U/I} zarf-fiil ekleri aracılığıyla kaynaşarak birleşik fiil oluşturma görevi yaygınlaşmaya başlamıştır. Toparlı'ya göre bu fiil Harezmi Türkçesi metinlerinde “çabukluk, kolaylık, anilik” anlamları ifade eder.⁷⁴ *DHK*'de {-A} kör- birleşik fiili üç örnekte karşımıza çıkmaktadır. Tespit ettiğimiz bu örneklerde yukarıda belirttiğimiz gibi emir kipinde kullanılarak esas fiile süreklilik anlamı katmaktadır.

ayta körüñ bî-armân lâ-ilâhe illâllâh (64b/7).

himmət kılp ala körgil berrâkmı (44a/2).

ayta körüñ döstlarım lâ-ilâhe illâllâh (65a/2).

{-(I)p} kör-

Türkçenin tarihî metinleriyle ilgili taradığımız kaynaklarda bu yapıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde bu yapı yaygın kullanılmakla beraber esas fiilin ifade ettiği eyleme deneme, istek, emir, tecrübe, çaba vb. anlamları katmaktadır.⁷⁵ *kör-* fiilinin anlamları *DHK*'de tespit ettiğimiz örneklerde de görülmektedir. Fakat tespit ettiğimiz örneklerden anlaşılacağı gibi bu yapıda *kör-* fiili sözlüksel anlamından tamamıyla uzaklaşmaz.

cefâ çekip miñnet tartıp körgil devlet (56b/7).

andın soñra haqq rahmetin bilip körgil (59a/4).

9. tur- fiili

9.1. Sözlüksel Anlamları

Kök hâlinde geçişsiz bir fiil olan *tur-* fiili Eski Türkçede esas fiil olarak “ayağa kalkmak, ayakta kalmak, ayakta durmak”, “bekçilik, muhafızlık yapmak, nöbet tutmak”, “hayatta olmak”

72 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

73 Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, 172.

74 Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri*, 65.

75 Ali Tan, *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiiller* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 152; Dilek Ergönenç Akbaba, *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri* (Ankara: Grafiker, 2011), 182.

yardımcı fiil olarak “bir şeyi devamlı yapmak” ve tasvirî fiil olarak “olmak” anlamlarını bildirmiştir.⁷⁶

DHK'de de oldukça sık görülen *tur-* fiilinin günümüzde olduğu gibi birbiriyle ilişkili çeşitli anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte söz konusu olan fiil *turur* ~ *durur* ~ *-tur* ~ *-dur* şekillerinde isim cümlesini fiilleşmesi yapma görevindeki yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır. Birçok örnekte birleşik fiili oluşturma görevinde karşımıza çıkmaktadır. *tur-* fiilinin metinde kullanılmış olduğu en belirgin olan anlamları şunlardır:

- a > ayağa kalkmak
nāgehāndın tururunda kamuğ büzürg (8a/6).
- b > uyanmak
seher turup nāz etmedi muñluğ başım (25b/10).
haber almas cāhiller yatmas seherde turğay (67b/9).
- c > hareketsiz durumda kalmak
ötken şüfîler el közidin turmadın kaçtı (37a/7).
tüni küni tursa şâyim köñül yarur (50a/10).
- ç > yaşamak
bî-cā turup allāhni belend etmese bihrağ (37a/10).
ñür tağında turup yaşar müsā kelîm (42a/7).
- d > davranmak, bir kimseye veya bir şeye karşı belli tavır takınmak
cānım bilen turup mihmān kılsam mu kin (51a/4).
i 'tikāfda hāliš turup nefşini üzüp (58a/11).
selām kılıp edeb birle bî-hüd turdum (62b/4).
- e > yardımcı fiil
ol arığlar kimge turur bilgil anı (51a/2).
sindin tileğim bu turur ey hāliq-ı bî-çün (86b/8).
hanlar başı yoldadur manşür irenlerde durur (48b/2).

9.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Genel Türkçede yaygın kullanışa sahip olan *tur-* fiili Eski Türkçede {-U} veya {-p} almış bir esas fiilden sonra kullanıldığında, kendi anlamını kaybetmekte ve yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.⁷⁷ Bu tür birleşik fiillerde nlamı esas fiil taşır, *tur-* fiili ise anlamı nüanslaştırır ve genellikle, esas fiilde belirtilen hareketin devamlı yapıldığını veya yapılmakta olduğunu ifade eder. Ancak esas fiile getirilen zarf-fiil ekine göre bazı nüans farkları da görülür.⁷⁸ *DHK*'de birkaç örnekte karşımıza çıkan bu fiil, esas fiille {-A}, {-y}, {-(I)p} ve zarf-fiilleri aracılığıyla birleşmektedir.

76 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 437; Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 744; Tekin, 2000: 255.

77 Ergönerç Akbaba, *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, 248.

78 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 438.

{-A}, {-y} tur-

Bu yapı, Eski Türkçede görülmeyip “En geç 11. yüzyılda Kıpçak Türkçesinde ortaya çıkan, 14-15. yüzyıl Kıpçak, daha sonra da Çağataycada ekleşmiş olarak görülür.⁷⁹ Hacıeminoğlu, bu yapıları “devamlılık, süreklilik ifade eden” birleşik fiillere dâhil eder.⁸⁰ *DHK*'de de bu tür yapılar eylemin uzun sürdüğünü ifade etmektedir. Ancak {-y} tur- yapısı {-A} tur- yapısından farklı olarak kendinden sonra gelen zarf-fiil ekinin tesiriyle öncelik⁸¹ anlamı bildirmektedir. Yani {-mAy} tur- yapısı esas eylemin gerçekleşmeden önceki zaman anlamını gösterir.

kêçe kündüz korqa turur heybeti bar (51b/2).
'âşıkları ölmey turup fenâ bolsun (57b/10).
mecâzîler küymey turup cândan tüygey (20a/14).

{-Ip} tur-

Eski Türkçede de karşımıza çıkan bu yapı, Orta Türkçe başta olmak üzere günümüz Türk edebî dillerinde ve ağızlarında bir yandan “süreklilik”, “devam ettirme”, “tekrarlama”, “alışkanlık” gibi çeşitli anlamları bildirir. Diğer yandan da kip ve zaman anlamı taşımaktadır.⁸² *DHK*'de karşılaştığımız örneklerde de {-Ip} tur- yapısı “süreklilik”, “alışkanlık”, “tekrarlanma” anlamları bildirmektedir.

yazuklardın özi korqup yıglap turar (19a/6).
tevbe kılip yol başıda barıp turğil (28b/11).
hâş kullar dek yol başını sorap turğil (29a/1).
cânım barın bêreyin bêrip bakıp turayın (64b/8).

10. yür- ~ yürü- yardımcı fiili**10.1. Sözlüksel Anlamları**

Kök olarak geçişsiz bir fiil olarak karşımıza çıkan bu fiilin Eski Türkçede hem *yori-* hem de *yür-* şekilleri mevcuttur. Bu fiil, Orhun abidelerinde “adım atmak, ilerlemek, gitmek; yürümek, yol almak; isyan etmek, baş kaldırmak; savaşta piyade olarak ilerlemek; gelişmek, kalkınmak; ordu sevk etmek, akın etmek, baskın yapmak” gibi anlamları bildirmektedir.⁸³ Türkçenin en eski metinlerinden beri hem temel hem de yardımcı fiil görevinde kullanılagelen bu fiil, Eski Türkçeden sonraki bazı metinlerde kip zaman anlamı bildirmede kullanılan bir yapı olarak

79 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. -Fiil- Basit. Çekim* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013). 200.

80 Necmettin Hacıeminoğlu. *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1997), 183.

81 Bu yapılarla temel fiile getirilen {-mA} ekinin de belirli ölçüde tesiri vardır.

82 Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 182; Ali Akar, Dede Korkut Kitabı'nda *tur-* Fiili. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* (Volume 3/1 Winter 2008), 3; Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, 150; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 19.

83 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 749-750.

da karşımıza çıkmaktadır. Hatta son dönemlerde bu fiilin gramerleşerek ek durumuna kadar geliştiği görülmektedir. *DHK*'de de oldukça sık kullanılan bu fiil 55 yerde *yür-* şeklinde, 2 yerde *yürü-* şeklinde geçmektedir. Bu fiilin aşağıda verdiğimiz gibi birkaç anlamı olmakla beraber yardımcı fiil görevinde kullanılmış olan birçok örneği karşımıza çıkmaktadır.

- a > ilerlemek, yürümek
misl deryā yüzide yürgen ḥası (54b/3).
'arş u kürsîğa yürdüm levḥdin ḳalemge ḳondum (47a/5).
- b > belli bir tarzda yaşamak
keçe kündüz bî-ḡam yürdim yaşım aḳmay (2b/4).
pîrsiz yürüp derd ü ḥālet peydā ḳıldım (7a/6).
pinḥān yürür kimni körse 'āşık ḳılḡa(y) (21b/8).
edeb birle yürüp 'izzet ḳıladur (77a/6).
rāst yürüḡen ümmetni maḥrûm ḳoymas muḥammed (85b/8-9).
- c > bulunmak
ḥaḳnı tilegen ḥalk içinde yürmese bihraḳ (37a/8).
pîr-i muḡān ḥizmetide yürsem mu kin (52b/1).
misl deryā yüzide yürgen ḥası (54b/3).

10.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Gökçe'nin belirttiğine göre "Runik harfli metinlerde tanıklanan örnekleri göz önünde bulundurduğunda *yori-* fiilinin bu dönemde henüz tam bir fiil özelliği sergilediğini, yardımcı fiil niteliğini ise Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kazandığını düşünmekteyiz".⁸⁴ Eski Uygur Türkçesinde *yori-* yardımcı fiili esas fiillerle {-A}, {-U}, {-p} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir.⁸⁵ Ancak *yori-* fiilinin tasvirî fiil görevinde kullanılmış olduğu örnekler Eski Türkçede de karşımıza çıkar. Tekin, bu fiilin {-U} zarf-fiil ekiyle birleştiğinde örnekler de karşımıza çıkar.⁸⁶ *DHK*'de ise *yürü-* ~ *yür-* fiili, {-A}, {-y}, {-U}, {-(I)p}, {-(U)bAn} zarf-fiil eklerinin yardımıyla esas fiillerle kaynaşarak birleşik fiil oluşturmaktadır. Bu yapılar genel Türkçede olduğu gibi genellikle süreklilik, özellikle daha önce başlayıp henüz sona ermemişlik, bir yanından da alışkanlık anlamları taşır. Bununla birlikte *yürü-* ~ *yür-*, kip (zaman) anlamı bildirme özelliği olan, günümüz Türk lehçelerindeki gibi gramerleşme sürecinde olan önemli yapılardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

84 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 221.

85 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 448.

86 Talat Tekin. *Orhon Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 101.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-Ip} yür-/ yürü-

İlk örnekleri Eski Türkçeye dayanan bu yapının Türkçenin çeşitli dönemlerinde de yaygın şekilde kullanıldığı görülür.⁸⁷ Süreklilik bildiren bu fiil, *DHK*'de de on sekiz yerde {-Ip} zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

nefsim için köp yürürdüm it dek kezip (12b/5).
yakam yırtıp yıglap yürüdüm gülzârında (11a/3).
çın derdleriñ didâr izlep yürer bolğay (38b/1).
köñül kuşu hazret sârı uçup yürür (41b/6).
irenlerni yolın izlep yürsem mu kin (52a/8).

{-(U)baN} yür-

Orta Türkçe metinlerde *DHK*'de {-(U)baN} zarf-fiil eki sık sık karşımıza çıkmasına rağmen bu ekin *yürü-* ~ *yür-* fiiliyle birlikte kullanılmış olduğu örneklerle ulaşılmış değiliz. *DHK*'de ise bu fiil, iki örnekte esas fiille {-(U)baN} zarf-fiil eki aracılığıyla birleşik fiil oluşturmaktadır. Bu kullanımda da *yür-* fiili “süreklilik”, “bitmemişlik” anlamlarını korumuş durumdadır.

kudretiğa mahv boluban yürsem mu kin (53a/2).
hâşiyetlik ka 'be deben yüredü(r)-miz (30b/7).

{-y} yür-

Ünlüyle biten fiile ya da {-ma} olumsuzluk ekinden sonra eklenen {-y} zarf-fiil eki, *DHK*'de üç örnekte *yürü-* ~ *yür-* fiilinin esas fiillerle birleşip kaynaşmasını sağlamaktadır. Tespit ettiğimiz örneklerde *yürü-* ~ *yür-* fiili sözlüksel anlamından ziyade esas fiile “süreklilik” anlamı katmış olduğu açık bir şekilde görülür.

seherlerde tunmay yürüp kılğıl tã 'at (63b/7).
köñül bāğsız mekânda bilmey yürüdüm (74a/6).
yürür-min kēçe kündüz özni bilmey (27a/11).

{-Ü} yür-

İlk örnekleri Eski Türkçede görülen bu yapı da esas fiile “süreklilik”, “devamlılık”, “tekrarlama” anlamları katar. Tekin, Eski Türkçede {-Ü} yori- yapısının “eylemin uzunca bir zaman sürüp gittiğini bildirir” diye ifade eder.⁸⁸ Bu yapı, Eski Türkçe sonrası dönemlerde,

87 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 23; Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 165, 176, 3668.

88 Talat Tekin. *Orhon Türkçesi Grameri*, 101.

özellikle Eski Anadolu Türkçesinde yaygın şekilde kullanılmıştır.⁸⁹ Yapı, *DHK*'de bir örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekte kip (zaman) anlamına tesir ederek eylemin uzun sürdüğünü bildirmektedir.

cihân içre mênmin tēyü yürürler a (33b/2).

Sonuç

Sonuç olarak *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında kök olarak 242 fiil tabanı bulunmaktadır. Bunlardan 167'si kök fiil, 43'ü fiilden türemiş fiil ve 32'si isimden türemiş fiildir. Tespit edilen tasvirî fiillerin sayısı ise *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *çal-*, *kêl-*, *kêt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* fiillerinden ibarettir. Bu sayı, eserde geçen bütün fiilin sadece %0.3'ünü oluşturmaktadır.

Eserde geçen tasvirî fiillerin hepsi de bildiğimiz gibi tek başına kullanılabilen, yani gerçek ve mecazi olarak en az üç anlamı bulunan fiillerdir. Örneğin, *bol-* fiili *DHK*'de *görev*, *makam vb. yerine getirmek*; *bir durumdan başka bir duruma geçmek*; *bulunmak*; *kaybetmek*, *yitirmek*; *katılmak*; *gelmek*, *ulaşmak*, *girmek*; *gerçekleşmek*; *uygun düşmek*, *yerinde görülmek* gibi değişik sekiz anlamı bulunmaktadır.

DHK'de geçen tasvirî fiilleri, şarta bağlı olarak “süreklilik”, “tezlik”, “yeterlilik” ve “uzaklaşma” bildiren fiiller olarak alt gruplara ayrılmaktadır. Bu fiiller görünüş olarak Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki gibi anlam zengiliğine sahip olduğu ve aynı anda birkaç anlam taşıdığı görülmektedir. Buna paralel olarak sözlük anlamını koruduğu ve kaybettiği durumlar da vardır. Bunların anlamı esas fiile getirilen zarf-fiil eklerine göre değişebilmektedir. Bu özelliklerle ilgili sonuçlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

<i>al-</i>	{-A} al-	sözlüksel anlamını kaybederek yeterlilik anlamı bildirir.
	{-(I)p} al-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan yeterlilik anlamı bildirir.
<i>bar-</i>	{-(I)p} bar-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan hem süreklilik hem de bitmişlik bildirir.
	{-y} bar-	
<i>bêr -</i>	{-A} bêr-	sözlüksel anlamını kaybederek tezlik, kolaylık, anilik anlamı bildirir.
<i>bol-</i>	{-I}p} bol-	sözlüksel anlamını kaybederek yeterlilik, yani eylemin eksiksiz bir şekilde tamamlanmış olduğunu bildirir.
	{-(I)p} çal-	sözlüksel anlamını kaybederek tezlik, bitmek üzerelik ifadesi bildirir.
<i>çal-</i>	{-y} çal-	sözlüksel anlamını kaybederek bazen süreklilik bazen de tezlik ifadesi bildirir.
	{-(U)ba} çal-	
<i>kêl-</i>	{-A} kêl-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan hem süreklilik hem de tezlik bildirir.
	{-(I)p} kêl-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan süreklilik ve alışkanlık ifadesi bildirir.
<i>kêt-</i>	{-(I)p} kêt-	sözlüksel anlamına yakın olarak uzaklaşma, süreklilik, yoğunlaşarak sona erme ifadesi bildirir.
<i>kör -</i>	{-A} kör-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, emir-istek ifadesi bildirir.
	{-(I)p} kör-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan deneme, istek, emir ifadeleri bildirir.

89 Ergin, *Dede Korkut Kitabı*. II (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997), 460; Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, 73.

tur-	{-A}, {-y} tur-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik ve öncelik ifadesi bildirir.
	{-Ip} tur-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, alışkanlık, tekrarlanma bildirir.
yür- yürü-	{-Ip} yür-/ yürü-	
	{-(U)bAn} yür-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, bitmemişlik ifadesi bildirir.
	{-y} yür-	
	{-Ü} yür-	

Bunlardan *bol-*, *kal-*, *bër-* fiilleri isimlerle, *bol-* fiili esas fiile getirilen sıfat-fiillerle kaynaşarak karmaşık birleşik fiil oluşturmaktadır.

bol -	{-(A)r} bol- (olumlu)	sözlüksel anlamından süreklilik, alışkanlık ifadeleri bildirir.
	{-mAs} bol- (olumsuz)	

Kısaltmalar

DHK	Divân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası
DH	Divân-ı Hikmet
bk.	Bakınız
KT D	Kül Tigin Doğu Yüzü
KT G	Kül Tigin Güney Yüzü
BK K	Bilge Kağan Kuzey Yüzü
BK D	Bilge Kağan Doğu Yüzü
Şu K	Şine Us Yazıtı
Ye	Yenisey Yazıtları
EUS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Ahmet Caferoğlu, Ankara, 2011)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akar, Ali. *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Akar, Ali. Dede Korkut Kitabı'nda *tur-* Fiili. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/1, Winter, 2008, 2-5.
- Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

- Ata, Aysu. *Harezmlü Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- Berta, A. *Deverablewortbildung im mitelkiptschakisch-Turkischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Coşkun, Volkan. *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Eckmann, Janos. *Harezmlü, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar*, Çev. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden-Boston, 2004
- Ergöneç Akbaba, Dilek. *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- Gabain, A. Von. “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *Türk Dil Kurumu Yayınları Belleten*. I. cilt, Ankara, 1953, 16-28.
- Gabain, A. von. *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Ganiyev, A. Fuat. *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*, Çev. Çaşteğin Turgunbayer, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Gökçe, Faruk. *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013.
- Güney, Fatma Şahan, “Harezmlü-Kıpçak Türkçesi Metinlerinde -p turur Yapısı ve Fiillerin Kılımlı Özellikleri”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler*, II. 20-25 Ekim, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008i 2039-2047.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Harezmlü Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. -Fiil- Basit. Çekim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Eraslan, Kemal. *Ahmed Yesevi Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- Doğan, Oğuz ve Koç, Kenan. *Kazak Türkçesi Grameri*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Kaymaz, Zeki. Hoca Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 139, Ağustos, Ankara, 2002, 155-162.
- Korkmaz, Zeynep. “Türkiye Türkçesinde ‘iktidar’ ve ‘imkan’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 107-124.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Muharrem, Ergin. *Dede Korkut Kitabı*. II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ölmez, Zuhâl Kargı. *Şecere-i Terakime*. Ankara: Simurg Yayınları, 1996.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Tan, Ali. *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Toparlı, Recep. *Harezmi Türkçesi Grameri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.

Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*.
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2020.